

УДК 78.08:78.071.2:788.6

Михайло ТИНОВСЬКИЙ,
м. Дрогобич

ДИДАКТИЧНИЙ РЕПЕРТУАР ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ ВПРАВНОСТІ КЛАРНЕТИСТА

У статті висвітлюється різноманітність шляхів поповнення виконавського та дидактичного репертуару українських кларнетистів. Як приклад, проводиться лінія компонування репертуару В. Гурфінкелем, О. Штарком, К. Мюльбергом, І. Оленчиком, С. Неугодніковим, І. Мостовим, В. Заєцем, В. Носовим, С. Ригиним, В. Щербанюком, які являються представниками різних виконавських шкіл України і внесли вагомий лепту в означений напрямок діяльності.

Ключові слова: кларнет, виконавство, репертуар.

Tynovsky M. Didactic Repertoire as the Basis for the Performance Skill Formation of a Clarinetist. The article highlights the variety of ways to replenish performing and didactic repertoire of Ukrainian clarinetists. Repertoire configuration line of V. Gurfinkel, O. Stark, K. Muhlberg, I. Olenchik, S. Neuhodnikov, I. Mostovyi, B. Zayets, V. Nosov, S. Ryhin, V. Shcherbaniuk is produced as an example. They represent various Ukrainian performing schools and made a significant contribution to the given activity.

Key words: clarinet, performance, repertoire.

Тиновський М. Дидактический репертуар как основа формирования исполнительской ловкости кларнетиста. В статье освещается разнообразие путей пополнения исполнительного и дидактического репертуара украинских кларнетистов. Как пример, проводится линия компонирования репертуара В. Гурфинкель, А. Штарк, К. Мюльбер, И. Оленчик, С. Неугодников, И. Мостовой, В. Заяц, В. Носовым, С. Ригиним, В. Щербанюка, которые являются представителями разных исполнительских школ Украины и внесли весомую лепту в указанное направление деятельности.

Ключевые слова: кларнет, исполнительство, репертуар.

Постановка проблеми. У галузі камерного музичного мистецтва особливе місце займають композиції для духових інструментів, що безумовно поступаються кількістю творам для фортепіано, струнних інструментів та їх ансамблів попереднім. Адже музикант-виконавець на духовому інструменті навіть у складі симфонічного оркестру – це насамперед соліст, і, навпаки, – кожен соліст-духовик проходить школу

© Тиновський М. Дидактичний репертуар як основа формування виконавської вправності кларнетиста

оркестрової гри (а отже – набуває знання обширного оркестрового та музично-театрального репертуару, оволодіває майстерністю інтерпретації, навичками співпраці з диригентами, іншими солістами-виконавцями та співаками). Тому композитори, що зверталися і звертаються нині до жанрів камерно-духової музики враховують цю виконавську особливість, нерідко адресуючи свої твори окремим конкретним інтерпретаторам.

Композиції, призначені для виконання кларнетом соло чи ансамблями за участю кларнета, є одиничними зразками у творчості композиторів, однак вони становлять собою надзвичайно цікаву сферу дослідження з точки зору трактування виразових можливостей інструменту, вияву його потенціалу з позиції камерно-ансамблевого музикування, жанрових особливостей і творчого експерименту, що постає актуальним завданням.

Аналіз досліджень. Виконавсько-методичним проблемам виконавства на духових загалом та на кларнеті зокрема, професіоналізації фахової освіти присвячено класичні праці російських фахівців, на яких виховувалися покоління вітчизняних педагогів: Б. Дікова, В. Волкова, Ю Усова, С. Левіна, Н. Платонова, І. Пушечникова, С. Розанова, А. Федотова, М. Фіготіна, Ю. Ягудіна.

В українському музикознавстві база наукового осмислення кларнетового мистецтва лише формується. У широкому контексті, чи як дотичну проблему, українську кларнетову творчість містять праці «Духова музика України у XVIII – XIX століттях» Ю. Рудчука (К., 2001), «Шляхи розвитку духового музичного мистецтва в Україні (від витоків до початку XX століття)» Валерія Богданова (К., 2008), «Інструментальна музика в Україні другої половини XVI – середини XVIII століття і проблеми автентичності у виконавській культурі» Костянтина Чечені (К., 2008), проблематику, пов'язану з класичними духовими квінтетами, розглядає у своїй розвідці М. Денисенко, «Українські ансамблі духових інструментів поч. XX століття» Петро Круль.

Нечисленними масштабними працями українських фахівців, присвяченими виконавським та методико-педагогічним аспектам, є роботи В. Апатського «Досвід експериментального дослідження дихання і амбушюра духовика» й «Теорія і практика гри на духових інструментах», дисертаційні дослідження «Інструктивно-художній матеріал в системі формування майстерності кларнетиста» Зіновія Буркацького (О., 2004), «Історія, акустична природа і виразні можливості аплікатури кларнета» Романа Вовка (К., 2004), «Кларнет у музичній культурі Європи XVIII століття» Валерія Громченка (К., 2008). Кларнетові компо-

зиці у переліку творів для духових інструментів у доробку Л. Колодуба аналізує В. Слупський, виконавські аспекти діяльності кларнетиста-виконавця досліджує О. Мельник, тембральні аспекти виконавства на дерев'яних духових інструментах розглядаються в розвідках В. Громченко [4] та В. Семенюти. Важливим матеріалом служать монографічні, енциклопедично-словникові та нотні видання [1], зокрема збірок етюдів, вправ та кларнетових шкіл, фондів та аудіо-записи, публікації про виконавців та їх освіту та концертну діяльність у періодиці [5; 6; 8].

Мета статті полягає в аналізі дидактичного репертуару, створеного виконавцями-педагогами, який покладено в основу формування виконавської майстерності студента-кларнетиста.

Виклад основного матеріалу. Кларнетове мистецтво України має надзвичайно широке представництво яскравих персоналій. Його фундамент заклали особистості, що зробили внесок виняткової ваги у сольне, ансамблеве, оркестрове виконавство, музичну науку, фахову освіту. Масив національного кларнетового репертуару складають оригінальні композиції фахових інструменталістів-виконавців, твори, що поставили в доробку композиторів-професіоналів, будучи орієнтованими на конкретний виконавський потенціал та виконавську редакцію, а також навчальна література для цього інструменту, поява якої зумовлена потребами забезпечення якісної фахової освіти. Окрему групу складають перекладення світової класики для кларнету та кларнетових складів. До роботи над виконавським та дидактичним репертуаром стабільно долучаються спеціалісти в галузі виконавства та педагогіки кларнету в Україні.

Так, викладач класу кларнета у Полтавському музичному училищі **В. Гурфінкель** став автором класичних дидактичних посібників: кларнетової школи (К., 1965) та збірок етюдів різного рівня складності, які досі не втратили актуальності. Зокрема, збірка «Етюди для кларнета» (Вип. 3) В. Гурфінкеля містить 50 різножанрових навчальних композицій на різні технічні труднощі, призначені для учнів старших курсів музичних училищ та консерваторій.

Одним з учнів В. Гурфінкеля є кларнетист і музичний педагог **Олександр Штарк** (1910–1963), який по завершенні навчання у Полтавському музичному училищі займався у Московській консерваторії в класі Сергія Розанова (1930–1935), у нього ж проходив аспірантуру (1935–1937), потім (1937–1939) у А. В. Володіна. Виступав як сольний і ансамблевий музикант, був першовиконавцем присвяченого йому Концерту для кларнета з оркестром Сергія Василенка.

Від 1937 року вів педагогічну діяльність у середніх та вищих навчальних закладах Москви. Від 1937 року вів педагогічну діяльність: у музичному училищі при Московській консерваторії, з 1944 р. – став засновником класу кларнета в Музично-педагогічному інституті імені Гнесіних (професор з 1954, 1953–1963 – завідувач кафедрою духових інструментів), музичному училищі імені Гнесіних, Інституті військових диригентів при Московській консерваторії.

О. Штарк – один з перших кларнетистів, який перейшов на нову систему кларнета (систему Бьома), а також автор низки оригінальних композицій для кларнета, навчально-методичних посібників, серед яких декілька випусків «Хрестоматії педагогічного репертуару для кларнета» (М., 1989, яка витримала декілька перевидань – М., 2001), етюдів («Двадцять чотири оркестрові етюди», «Шість віртуозних етюдів», «Двадцять чотири етюди в усіх тональностях», «Двадцять чотири етюди») та збірників оркестрових труднощів (зокрема циклу «23 оркестрових етюди для кларнета» та оркестрових труднощів на матеріалі творчості П. Чайковського), перекладів і обробок П. Чайковського О. Лядова, М. Глінки, А. Аренського, О. Даргомижського, О. Глазунова та ін. [1, 323].

Серед них – переклад для кларнета і фортепіано Капрічіо ор. 62 для віолончелі та фортепіано П. Чайковського, Чардаша та п'єси «Метелик» А. Ільїнського, композицій О. Лядова (Прелюдія ор. 3, «Танець», Експромт), Романса О. Аренського, ноктюрну «Розлука» М. Глінки, «Слов'янської тарантели» О. Даргомижського, концерту для саксофона й танцю з балету «Раймонда» О. Глазунова, Adagio з сонати для органу Ф. Мендельсона, «Капрічіо» М. Мусоргського, низки композицій П. Чайковського («Експромт» ор. 21, «Мелодія» ор. 43, № 2, Скерцо для скрипки, Капрічіо для віолончелі, «Романс» ор. 51), «Підсніжник» з фортепіанного циклу «Пори року»), Andante з балету «Гаяне» А. Хачатуряна, Скерцо з Симфонії № 9 Д. Шостаковича. Ці композиції широко використовуються в педагогічній практиці навчальних закладів зарубіжжя (зокрема входять до програмних репертуарних планів спеціального класу кларнета Московської консерваторії).

Винятковим за масштабом і багатогранністю є внесок у розвиток кларнетової методично-дидактичної літератури виконавця і педагога, професора, кандидата мистецтвознавства, заслуженого діяча мистецтв України **Каліо Мюльберга** – завідувача кафедрою духових інструментів Одеської державної музичної академії ім. А. Нежданової.

Українське кларнетове мистецтво завдячує йому як талановитому інтерпретаторові (солісту симфонічного оркестру Одеського театру опери і балету у 1948–1964 рр., а також симфонічного оркестру Одеської фі-

лармонії), першовиконавцеві низки сонат (Ф. Пуленка, П. Подковирова, Б. Мартіну та Г. Глазачова) і концертів для кларнета з оркестром (Р. Кубіна, А. Копленда), «Капричіо» Г. Глазачова. Як солістові, свої твори йому присвятили композитори Ю. Щуровський та Л. Колодуб. З огляду на участь у дуеті (К. Мюльберг і М. Глазунова), він налагодив співпрацю з численними одеськими композиторами: Г. Глазачовим, А. Красотовим, Я. Фрейдліним, Г. Успенським, І. Ассєєвим, П. Захаровим, Т. Рябчиковим, А. Станко, Н. Генарі. Спільно з ними була здійснена низка виконавських редакцій кларнетових композицій.

З метою поповнення виконавського репертуару ним здійснено ряд перекладів творів для кларнета і для ансамблів дерев'яних духових інструментів, репертуарні збірки навчальної літератури (К., 1981, зокрема «Бассо-остинато» Р. Щедрина для кларнета і фортепіано, виданого «Музичною Україною» у 1970-х роках). Зрештою, редакції та переклади для кларнета і для ансамблів дерев'яних духових інструментів К. Мюльберга відомі не тільки в Україні, колишньому СРСР, а й у багатьох країнах світу, де неодноразово перевидавались. Його учень, визначний кларнетист-виконавець Борис Турчинський, характеризує його діяльність згадує: «Важко навіть уявити собі, які моральні, емоційні і просто фізичні навантаження випадали на долю Мюльберга. Щоденна багатогодинна робота з інструментом. Репетиції і виступи в театрі ... Концертна діяльність у складі дуету ... Зустрічі з композиторами і буквально «промацування» кожної ноти їх нових творів для кларнета ... Авторська творчість: створених ним особисто перекладень ставало все більше і більше» [8].

К. Мюльберг є одним з найвизначніших вітчизняних кларнетових виконавців та методистів, чиї здобутки визнано на позанаціональному рівні – Міжнародний біографічний центр у Кембриджі включив його до переліку музичних авторитетів – світових лідерів художньої творчості (1991). У своїх пошуках він керується вимогами покращення якості звуку, технічних можливостей, штрихів та динаміки, фразування та інтерпретації музичних творів як класичних так і найновітніших авторів, опираючись на методичний досвід українських та зарубіжних фахівців і навчальних закладів. Серед його дидактичних напрацювань – репертуарні збірки учбової літератури (К., 1981).

Позицію наставника творчо розвинув кларнетист-виконавець і педагог **Іван Оленчик** – випускник Тернопільського музичного училища (1971, клас Г. Гевояна), Одеської консерваторії (1976, клас К. Мюльберга), аспірантури Музично-педагогічного інституту імені Гнесіних (у професора І. П. Мозговенко) – соліст Московського державного симфо-

нічного оркестру, артист Держоркестру Росії, доцент Російської академії музики імені Гнесіних, Заслужений артист РРФСР (1985) [3, 9].

Йому присвячені твори низки сучасних авторів – Романа Леденьова (Соната для кларнета і фортепіано (1952; видана – М., 1960); «Я граю на кларнеті», сюїта для кларнета з фортепіано (1972, видана – М., 1975), Шалви Давидова, Вадима Кульова, Георгія Сальникова. Під його редакцією були також видані збірки перекладень для кларнета і фортепіано, ним здійснені авторські переклади. Серед них: «Шедеври зарубіжних композиторів» для кларнета і фортепіано (до якої увійшли перекладення Т. Альбіноні, Й. С. Баха – Ш. Гуно, Г. Ф. Генделя, Н. Пaganіні, Дж. Росіні, К. Сен-Санса, П. Сарасате, Г. Дініку), «Популярні п'єси для кларнета і фортепіано» (до двох випусків цієї серії увійшли композиції Дж. Качіні, Й. С. Баха, Ф. Шопена, Л. Деліба, П. Чайковського, Л. Ільїнського, К. Дебюсі, М. Равеля, В. Монті та ін.), «Збірка п'єс для кларнета і фортепіано» (її склали авторські переклади композицій К. Дебюсі, К. М. Вебера, Й. С. Баха, Г. Дініку, П. Чайковського, С. Прокоф'єва).

Серед окремих популярних композицій є перекладення для кларнета і фортепіано, «Павани на смерть інфанти» М. Равеля [1, 201; 3, 9] та Квінтет для кларнета, двох скрипок, альту та віолончелі К. М. Вебера у перекладі для кларнета і фортепіано.

Окрему групу складають оригінальні твори кларнетиста: «Фантазія на теми М. Мусоргського» для кларнета і фортепіано, Концертна п'єса на теми Д. Шостаковича, Варіації на тему М. Леграна. З огляду на педагогічні вимоги І. Оленчик – автор збірок «16 віртуозних етюдів» і «20 каприсів» для кларнета соло. Коментуючи ці твори, їх автор відзначав: «Хотілося написати такі етюди, які подобалися б кларнетистам, і вони грали б їх з бажанням, і в той же час – сприяли б професійному зростанню виконавця. Що стосується «каприсів для кларнета-соло», то в Росії вперше вони були випущені професором Санкт-Петербурзької консерваторії Е. Каваліні. Побудова у них від простого до складного, де прості – справді дуже легкі, а складні – не складніші, ніж етюди Відемана, Штарка, Клозе. Ці етюди були написані в 19 столітті і, природно, за цей час кларнетисти зробили величезний технічний стрибок. 20 каприсів – це рух часу, гостра необхідність долати чергові технічні труднощі. Я щасливий, що вони завоювали велику популярність не лише в Росії, але і за кордоном» [6; 7]. Збірник каприсів музикант присвятив своєму наставнику в аспірантурі та співавтору низки методичних збірок Народному артисту Росії, професору Російської академії музики ім. Гнесіних І. Мозговенку.

За переконанням завідувача кафедри дерев'яних духових інструментів РАМ ім. Гнєсіних, доктора мистецтвознавства, професора Р. Маслова даний цикл: «...безперечно є помітним явищем у сучасному кларнетному репертуарі... Тематизм п'єс, включених до збірки, дуже різноманітний: ми бачимо і стилізації в дусі епох Бароко і Віденського класицизму, і своєрідні варіації на теми творів російських композиторів А. Даргомижского, О. Бородіна, М. Мусоргського, С. Прокоф'єва і слов'янські, молдавські, іспанські мелодії. Багато каприсів написані сучасною музичною мовою, включаючи серіальну техніку композиції, поліритмію, несиметричні змінні метри, акордову гру. Виконання цих творів вимагає від кларнетиста найвищої технологічної майстерності і розвиненого музичного мислення» [6, 3].

Серед останніх здобутків музиканта – методичний посібник «Навчання і виконавство на кларнеті» (М., 2013) [7], що став логічним відгуком на зміни, що відбуваються сьогодні в музично-освітньому й виконавському просторі нашого суспільства. У передмові до праці автор висловлює прагнення, щоб ця праця розширила професійні знання педагогів-кларнетистів і зміцнила їх методичні позиції.

В свою чергу, інший талановитий виконавець – **Сергій Неугодніков**, випускник Свердловської (нині Єкатеринбурзької) спеціалізованої музичної школи, Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського (1975, клас В. Антонова), соліст симфонічного оркестру Державного академічного театру опери та балету України ім. Т. Шевченка та Національного заслуженого академічного симфонічного оркестру України у 1978 р. став першим виконавцем, редактором та автором каденції Концерту для кларнета з оркестром відомого українського композитора В. Гомоляки. Він здійснив фондовий запис цього концерту на Українському радію.

Український кларнетист, педагог, випускник Чернівецького музичного училища та Львівської консерваторії, багатолітній викладач Житомирського музичного училища ім. В. Косенка **Іван Мостовий** та викладач кларнета і диригування в Житомирському музичному училищі ім. В. С. Косенка, диригент й засновник багатьох творчих колективів Житомирської і Рівненської областей (у 1971–1987 рр.) **Валерій Заєць** брали участь у розробці методичних посібників для вчителів музичних шкіл і музичних училищ, у співавторстві з іншими викладачами брав участь у розробці методичних посібників для музичних шкіл області та колективів самодіяльних духових оркестрів.

Визначний виконавець-кларнетист, диригент, композитор, методист-дослідник, випускник Львівського музичного училища (1957, клас

Д. Степукова), Львівської консерваторії (1962, клас К. Геннела), довголітній професор цього вишу **В. Носов** – автор значної кількості творів для кларнета та інших духових інструментів. Ці твори побачили світ у видавництвах «Музика» (Москва), «Музична Україна» (Київ). Особливо популярними є його збірки етюдів, цикли п'єс, «Балада», «Гуцульський триптих» для кларнета-соло та інші [2, 293–295].

Доцент Київської консерваторії **Степан Ригін** є автором «Аплікатурних етюдів для кларнета», виданих у Києві у 1967 році та Концерту для кларнета з фортепіано (1965), орієнтованого на поповнення навчально-педагогічного репертуару.

Окрім вищезгаданої «Школи гри на кларнеті» В. Гурфінкеля (1965), у 1970-ті роки видавництвом «Музична Україна» було видано «50 етюдів для кларнета» та збірки «Кларнет: учбовий репертуар ДМШ».

Робота над формуванням репертуарних збірок, узгоджених з дидактичними потребами з урахуванням дидактично обумовленого опанування технічно-виконавських і художніх завдань активно триває й у наш час. Зокрема, чернівецьким фахівцем, педагогом-практиком **Володимиром Щербанюком** – випускником Молдавського державного інституту Мистецтв (1980 р.) укладено і підготовлено до друку два випуски авторського шкільного навчального кларнетового, саксофонового та трубного репертуару. Вони написані на підставі засвоєння передового досвіду навчання учнів на духових інструментах у музичних школах та спеціалізованих середніх фахових навчальних закладах. П'єси, що увійшли до першої зі збірок, приведено у відповідність вимогам навчальних планів і програм та фізичних даних дітей молодших класів. Музичні твори складені з врахуванням поступового розширення діапазону інструменту, вироблення гнучкості губного апарату, поглиблення теоретичних знань школярів. Композиції продумані за тональним планом та штриховими навичками, їм відповідає рівень та художня значимість акомпанементу фортепіано, що значно доповнює і підсилює професійно-художній рівень учбових творів.

Друга збірка орієнтована на виконавський рівень учнів старших класів та музичних училищ, котрі займаються на духових інструментах (труба, кларнет, саксофон). Запропоновані твори, апробовані в педагогічній практиці автора, спрямовані на поступове зростання виконавської майстерності, спираються на вимоги сучасної педагогіки і пов'язані з прогресуючим навчанням, а також розраховані на можливість індивідуального підходу до формування учбово-виконавських програм виконавців. Особливу увагу автор надає проблемі зростання музично- вико-

навських вимог у процесі роботи над п'єсами різних стилів і жанрів та засвоєнню ще складніших виконавських навичок.

Окрім цього музикант-педагог написав десятки музичних п'єс для кларнета і флейти, є автором методичних розробок, що використовуються в музичних школах Чернівецької області.

Важливим досягненням у галузі кларнетової педагогіки слід вважати публікацію навчально-методичного посібника «Щоденні вправи для розігрування на кларнеті» (1996) [5], підготовленого викладачем Харківського університету мистецтв ім. І. Котляревського Сергієм Низкодубом. «Основою для формування системи спеціальних вправ стали наукові праці російських та українських музикантів-духовиків (А. Федотова, В. Апатського, І. Мозговенко, Б. Дікова), а також особисте спілкування з солістом Французької Національної опери Філіпом Купером та викладачем Джульярдської вищої школи музики Річардом Воллером. Праця присвячена як кларнетистам, так і виконавцям на інших духових інструментах», – зазначає доцент кафедри «Виконавське мистецтво», проректор з наукової роботи Дніпропетровської консерваторії ім. М. Глінки Валерій Громченко [4, 137]. У даному посібнику С. Низкодуб наводить вправу на виконання натуральних звуків, оволодіння якою призводить до розвитку тонких м'язових відчуттів амбушюра, оволодіння звуками верхнього регістру, відчуття опори дихання, вірної артикуляційної позиції у виконанні звуків верхнього регістру [5, 8].

Відтак, С. Низкодуб в контексті діяльності «Експериментальної лабораторії прогресивних технологій», створеної в ЦЮДС (Ханти-Мансійськ), втілює власні оригінальні методичні напрацювання з формування музично-виконавських навичок у навчанні гри на духових інструментах. Сформоване ним програмне комп'ютерне забезпечення допомагає діагностувати діапазон інструменту, швидкість виконавця в пасажах, виконання штрихів і динамічних відтінків, артикуляцію тощо. Комп'ютером забезпечується можливість розучувати п'єси з «оркестром», відпрацьовувати техніку диригування з застосуванням телеапаратури, проводити музично-слуховий аналіз виконуваного. Дана програма дає можливість регулювати індивідуальний режим роботи музиканта відповідно до його темпоритму, а також обсягу виконуваної роботи.

Висновки. Дана розвідка вказує на багатогранність шляхів поповнення виконавського та дидактичного репертуару українських кларнетистів. До цього процесу залучено співпрацю визначних виконавців з композиторами-професіоналами у галузі створення виконавських редакцій, каденцій сольних та ансамблевих композицій, переклади творів світо-

вої класики з урахуванням мембрано-акустичного потенціалу кларнету, створення високохудожньої та дидактично вивіреної учбової літератури різних рівнів складності на матеріалі перекладень та оригінальної композиторської творчості, а також формування значного багажу шкіл та збірок технічно-інструктивного матеріалу, який підсумовує передовий світовий методичний досвід та напрацювання власної виконавської практики. Публікація та перевидання кларнетових творів українських музикантів – виконавців та педагогів за рубежом, послідовне залучення їх до навчальних програм навчальних закладів різного рівня засвідчує вагомість здобутків української кларнетової школи та прогресивність мистецько-методичних пошуків її представників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Болотин С. Энциклопедический биографический словарь музыкантов-исполнителей на духовых инструментах / С. Болотин. – М. : Радунца, 1995. – 2-е изд., доп. и перераб. – 323 с.
2. Борецький В. Перетворення народно-інструментальної традиції в українській кларнетовій музиці ХХ століття / В. Борецький // Наукові збірки ЛНМА ім. М. В. Лисенка : музикознавчі студії. – Львів : Сполом, 2010. – Вип. 22. – С. 290–297.
3. Буйлова А. Тернопільське музучилище формує творчу еліту нації : [інтерв'ю з директором училища М. Рудзінським] / А. Буйлова // Нова ера. – 2007. – 9–15 трав. – С. 9.
4. Громченко В. До питання активізації роботи над тембром у виконавців на дерев'яних духових інструментах / В. Громченко // Музикознавча думка Дніпропетровщини. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська консерваторія ім. М. Глінки, 2010. – С. 133–139.
5. Низкодуб С. Ежедневные упражнения для разыгрывания на кларнете : учеб.-метод. пособие / С. Низкодуб. – Харьков : ХГИИ им. И. П. Котляревского, 1996. – 15 с.
6. Оленчик И. 20 каприсов для кларнета соло. [Ноты] +CD / И. Оленчик. – М. : Современная музыка, 2006. – 92 с.
7. Оленчик И. Обучение и исполнительство на кларнете. Методическое пособие / И. Оленчик. – М. : Современная музыка, 2013. – 159 с.
8. Турчинский Б. Калио Мюльберг – «Путь к совершенству» / Б. Турчинский // Научно-популярный журнал «ОРКЕСТР» (Москва). – 2009. – № 15. – сентябрь. – С. 12.

Статтю подано до редакції 17.09.2013 р.